

1932 – 1933 РОКИ У ТВОРЧИХ ДОЛЯХ ЖІНОК УКРАЇНИ

Знати історію свого народу – це крок до усвідомлення його самобутності, його історичної місії на землі, а отже, крок до формування себе як одиниці, що є тією мікрочастинкою, з якої складається етнос, держава. На шляху усвідомлення народу і себе в ньому як його частини є болоче осмислення найтрагічніших сторінок, які переживала в різні періоди Україна, через факти, події, людські долі, через особистості. У двадцятому столітті таких сторінок було найбільше за всю українську історію: дві світові війни, три голодомори, Чорнобиль. У цьому переліку голодомор 30-х років несе на собі особливу печать трагізму: мільйони пішли з життя – без іноземної інтервенції, під гаслами побудови нового суспільства, в якому, обіцяно було, запанує добро й гуманізм. Мільйони пішли з життя у своїй державі, від рук своїх, на своїй землі, в своїй хаті, без очевидної війни, з голоду.

Осмислення наших найбільших трагедій тяжке, але без цього не підняти почуття самосвідомості народу. Це актуальна проблема сьогодення, хоча ще в XIX столітті наш національний пророк Тарас Шевченко ччив: “В своїй хаті своя й правда”, а наш народ у своїх перлинах-прислів'ях сказав, що “На чужій землі не доробиш хліба”, або “На чиєму току молотять, тому й хліб возять”¹, чи ще: “Щоб лиха не знати, треба своїм плугом та на своїй ниві орати”².

Природно, що в справі підвищення самосвідомості, осмислення уроків історії, самобутності кожного народу, його державотворчої функції поруч з чоловіками стають жінки.

Прийшли нарешті довгоочікувані багатьма поколіннями і вистраждані роки незалежності. Ми, нарешті, змогли про себе більше почути, більше сказати. І в гурті голосів, які несуть слово істини про минуле, лунають жіночі голоси науковців, котрі, разом з чоловіками відкриваючи невідомі сторінки історії, виконують і державотворчу місію. Так, у 1992 році у видавництві “Наукова думка” вийшов у світ збірник документів і матеріалів під назвою “Колективізація і голод на Україні: 1929 – 1933”. Упорядники цієї збірки – історики Михайличенко Ганна та Шаталіна Євгенія. Цей збірник, що побачив світ під егідою Національної академії наук України, Інституту історії України, Археографічної комісії, дуже багато чого відкрив читачам своїми документами – циркулярами, розпорядженнями, постановами, вказівками, інструкціями керівних організацій усіх рівнів: від центральних московських – до районних, інформаційними зведеннями, доповідними записками, протоколами, довідками, заявами, кореспонденціями з газет, листами, скаргами тощо. Тут постають і механізми впровадження колективізації, і експропріації, і методи відбирання хліба і всього їстівного, особливо з урожаю 1932 року, що призвів до найтяжчого стану селянства і багатомільйонних смертей. До речі, стан голоду фіксують офіційні документи в цьому збірникові, датовані ще 1930 роком. І це серйозний привід говорити про голод не у межах 1932 – 1933 років, а значно ширше, починаючи з 1930 року. Очевидці свідчать, що голод в Україні ще тривав і 1934 року, оскільки селянство після пікового 1933 року не мало достатньо сил обробити землю й достатньо її засіяти і засадити.

Принадно відзначимо, що збірники документів про два інші голоди також були підготовлені головним чином жінками. Зокрема, збірник “Голод 1921 – 1923 років в Україні” (К., 1993), уклали Ольга Мовчан, Алла Огінська та Лариса Яковлева з передмовою Станіслава Кульчицького та Ольги Мовчан.

Ще раніше, поки історики збирали із закритих донедавна архівів офіційні документи про голод, заговорила народна пам'ять як невідомий документ. В одному із польових записів автора цієї статті, коли збиралися матеріали для дисертаційного дослідження про відображення голодомору 1932 – 1933 років у народній пам'яті, є такі слова інформаторки: “Нарешті я можу розповісти про це!” Збирання народних свідчень проводилося паралельно різними людьми, у різних регіонах. Безперечно, в цій роботі активну участь брали й жінки. У 1991 році вийшла книга, яку можна вважати пам'ятником померлим у 30-ті роки від голоду: “33-й: Голод: Народна книга-меморіал”. Ця книга – також пам'ятник її укладачам – подружжю Лідії Коваленко та Володимирові Маняку. Книгу склали свідчення очевидців із різних областей України та публіцистичні коментарі укладачів. Це розповіді тих, хто пережив страшне лихоліття і, немовби за якимось вищим заповітом, дожив, щоб аж тепер, після стількох років замовчування, усе-таки розповісти нащадкам, що ж таки було в ті 30-ті. Ось рядки з коментарю Л. Коваленко: “Голодомор став ніби страшною межею. Життя розпалося на те, що було до нього, і те, що опісля. Він перевернув усе: плин життя, стосунки, звичаї, світосприймання. І вже ніби крізь сон люди згадували коротку пору свого нетривкого селянського щастя”³. А ось із свідчення: “Після революції селяни одержали землю, стали хазяями. З якою любов'ю орали й засівали землю, доглядали худобу... А як радісно було збирати

врожай! З кожного двору чути було удари двох цівів... І все це було знищено. Село ніби погоріло”⁴. Про той трагічний час, до речі, було описано ще в першому романі про 1933 рік у письменника з Волині Уласа Самчука “Марія”, який вийшов в світ 1934 році у Празі.

Відомо, що в час переживання українцями голоду, світ виявляв і стурбованість, і прагнення допомогти. Однак влада з Москви заявляла, що СРСР допомоги не потребує і голоду в Україні ніякого немає. У зв’язку з подіями в Україні чи не найактивніше діяв Союз українок у Львові, очолюваний Міленою Рудницькою. За їхньою ініціативою були утворені Комітети рятунку України. Болями України перейнялася громадськість світу і наслідком цього, після звернення до світу греко-католицького єпископату за підписом Андрія Шептицького та інших, стало утворення Міжнародного і міжконфесійного комітету допомоги голодуючим, очолюваного кардиналом Інніцером та доктором Евальдом Аменде. Були також звертання Союзу українок до міжнародних організацій, зокрема до Ліги націй, до Міжнародного Червоного Хреста, аби домовитися про передачу Україні зібраної допомоги. Проте ці дії були марні. Україна лишалася в ізоляції на самовимирання. Діяльність жінок Галичини, насамперед Союзу українок певною мірою простежується на сторінках львівської газети “Діло” за 1932 – 1934 роки, де постійно подавалася інформація про голод в Україні і діяльність різних організацій на захист українського народу. Мілена Рудницька – лідер жіночого руху в Західній Україні направляла свої відозви до міжнародних організацій з приводу голоду в радянській Україні⁵.

До речі, саме з ініціативи Союзу українок і Мілени Рудницької у вересні 1934 р. перед Лігою націй було порушено такі два питання: під час прийому СРСР до Ліги націй заслухати керівників СРСР щодо їхньої політики в Україні і щоб СРСР дозволив надати зібрану допомогу голодуючій Україні. Але ці питання заслухані не були, а СРСР, як відомо, став членом Ліги націй – міжнародної організації, що покликана захищати права людини у світі. Про це детально йдеться у вересневих числах тієї ж таки газети “Діло” за 1934 р.

Після багатьох років замовчування, наприкінці 80-их років, у час так званої перебудови, говорили не лише свідки про пережите, писали не лише історики у своїх дослідженнях, а й літератори. Про особливу трагічність двадцятого століття пише в одному з своїх віршів Ліна Костенко:

Кобзарю,
знаєш, нелегка епоха
оцей двадцятий невгомний вік.
Завихрень – безліч.
Тиші – анітрохи.
А струсам різним утрачаєш лік⁶.

Пишучи про матір, в якій було п’ятеро дітей, поетка лаконічно згадує трагедійні роки. За короткою фразою проглядає картина безхлібного лихоліття:

Якийсь художник у голодні роки
зробити небо взявся за харчі⁷.

У поемі “Зоряний інтеграл” Ліна Костенко говорить про те, що вона хотіла б зробити музей, в якому відображалася б доля українська – з барельєфами, скульптурами, вирізьбленими картинами. Із-поміж пам’яток могла би бути й така:

Різьба по каменю. Згорьована прамати.
Двоє загинули в тридцять третьому,
Двоє в тридцять сьомому.
Ще троє лишилися для наступної війни.
Відігріває на грудях останнє пташення свого роду...⁸

У творах Ліни Костенко тема голодомору 30-х засвідчує початок її осмислення сучасною літературою напередодні утвердження України як незалежної держави. Уже в роки незалежності тема голодомору 30-х років прозвучить в окремо присвячених творах, написаних уже в роки зняття табу на тему чи взятих із далеко схованих донедавна архівів. Ось, наприклад, як вона звучить у поезії Антоніни Листопад, поетки з Луганщини. Вірш Антоніни Листопад з її збірки “Біла молитва братака”:

Не в світ приходили ті діти –
Приходили в пільму.
І мати...

Чи ж могла радіти?!
 Кляла себе саму.
 Проклятий рік... Косматі вісті.
 І ніч глухоніма
 А те дитя іще в колиці
 А вже його нема...⁹

У передмові до книжки “Біла молитва братика” Микола Жулинський, зокрема, сказав, що “скорботні голоси 33-го вхоплені чутливим, зболеним серцем Антоніни Листопад, яка образно передала свій стан душі, своє відчуття пережитого рідним народом. Поетеса кожним віршем витворює образ-символ (...). Страшні мільйонні цифри загиблих внаслідок штучного голоду набувають зримих, образних форм, застерігають і кличуть”¹⁰.

До речі, нині в Кам’янці-Подільському мешкає композитор, публіцист, письменник і громадський діяч Володимир Панчук. Так-от він народився 3 квітня 1933 р., п’ятою дитиною в сім’ї. Як він сам згадував у розмові з автором цієї статті, мати просила Бога, щоб дитя померло. Але так сталося, що померли всі інші діти, а він, найменшенький, лишився жити. Проте голод наклав на Володимира тяжке тавро: усе життя, не отримавши потрібного зі сповиточку, він тяжко хворіє.

Безперечно, і окремі образи-візії, що виникають у поезії Ліни Костенко, і ціла збірка Антоніни Листопад з її образами про пережите народом у 30-ті роки – це лише початок осмислення однієї з найбільших трагедій, яку пережив наш народ. І те, що осмислення теми продовжується, зокрема в жіночому поетичному слові, засвідчує й поезія ще однієї цікавої нашої сучасниці. Це поетка Валентина Савелюк. Причому поетичне жіноче слово промовляє на повну силу художнього образу, в якому повновартісно вживаються такі категорії високої непідробної художності, як метафора, персоніфікація, символ, яких об’єднує щире уболівання авторки за стан сучасний в Україні і болі минулих років. Тому вона звертається і до образу Івана Сірка, щоб він прийшов у наше сьогодення, бо “Матір сплюндрували” Чорнобилем, бездуховністю; у поетки виникає образ України, “народженої, щоб летіти”, а “приреченої, щоб повзти”. Безпосередньо темі голодомору присвячує вірш “Матері. 1933”, в якому мати постає “розгубленою, сполоханою, як птиця, беззахисною й гнучкою, немов лозина, завмерлою серед поля молодичею – русявою й чорнобровою, як Україна”¹¹. Кожне слово стріляє своєю неприхованою правдою гіркого становища жінки у беззахисному світі голодомору: її хата – пустка, “на городі – синова могила”, а біля ніг ще живі голодні діти, “заплакані, розхристані і босі”. За окремими словами цілі картини тодішнього моторошного буття: вона “ховала біля серця колоски”, а над головою “свистів батіг”, “казивсь на жеребцеві осавула”. Як узагальнення звучать поетичні рядки: “Україно, це твоя трагічна доля”. І як пересторога виникає метафізичний образ матері-душі, що, може, й тепер “никає по полю, голосить і шукає колоски”¹².

Поетеса, вчителька української мови й літератури з Черкащини, родом із села Самгородок Смілянського району, Валентина Коваленко осмислює трагедію голодомору у вірші “Кладовище 33-го”, де образ останнього пристановища людей з тих літ дуже типовий: “ні хреста, ні хресточка”, знайшли спочинок, звільнилися мук “негодовані, кволі, роздерті...”¹³ та “гоїть вічність свою Україна в барвінках та дернах”¹⁴.

Автобіографічна повість нашої сучасниці з Київщини Анастасії Лисивець “Скажи про щасливе життя...” за своєю поетикою схожа до народних оповідань-свідчень. Авторка писала свою сповідь ще 1976 року, аби передати нащадкам найболючіші спогади свого дитинства, щоб пам’ятали нащадки про пережите нею і всім народом і іншим розповіли про те, що довелося спізнати самій Анастасії. Розповідь, як і в свідченнях, ведеться від першої особи. І такий прийом створює особливу атмосферу гіркого одкровення. Авторка веде конкретну розповідь, про конкретні події, які відбувалися в конкретному місці й часі. Це містечко Березань, що на Київщині, тут живе Настя, а з нею ще троє дітей – два брати й сестра, батько й мати. Тут, у Березані, живуть численні родичі Лисивців по батьківській лінії, сусіди, односельці; в сусідньому селі Недрах живуть материні батьки і вся матерна родина. Події головним чином відбуваються в Березані. Як за свідченнями, як і за офіційними документами, в Березані події відбуваються послідовно за схемою, що й по всій Україні. На початку 20-х років малоземельна родина Лисивців одержала від радянської влади землю і почала на ній господарювати. Щоденна невтомна праця потроху виводила сім’ю зі злиднів. “Мати працювала багато і важко”¹⁵. А батько, “як казали сусіди, працював до сьомого поту”¹⁶.

Перші епізоди повісті вводять читача у морально здорову сім’ю, де в пошані праця, розуміння іншого, співчуття до слабшого, розуміння краси в природі, в пісні, в слові, у вчинках. До речі, це відчуття моральності, на якій тримається чесна хліборобська родина, не зникне до останніх сторінок повісті. Але сподіване краще завтра перетвориться в моторошне апокаліптичне вивільнення від голодних мук масовими смертями. Авторка показує, що її батько спочатку дуже прихильно сприйняв ідею колгоспу, сам збирався йти до нього й інших агітував. Він “у перші ж колгоспні дні (...) відвів своїх гарно вичищених, з розчесаними гривами білу кобилу й гніду лошицю до колгоспної стайні”¹⁷. Далі також постає типова

картина господарювання в колгоспі, про яку оповідали в не одному свідченні очевидці. Типова й поведінка господаря, якому неймовірно жаль стало своєї недоглянутої в колгоспі скотини: “Як побачив він свою білу кобилу і лошицю в колгоспній стайні, як заіржали вони до нього страдницькими голосами – схопив батько їх, голодних та брудних, і, нікому не сказавши й слова, повів додому”¹⁸. І сам більше до колгоспу не пішов.

Поглиблюючи документалізацію оповіді, авторка постійно вводить категорії часо-простору. Так, категорія часу постає в повісті, наприклад, посиланням на пору року й сезонні роботи, як-от: “Настала весна. Батько засіяв город та леваду”¹⁹ або прямою вказівкою на час дії – рік, місяць: “То було літо й осінь 1930 року”²⁰. І вже в ту пору господар носить в собі тяжке передчуття голоду; офіційні документи, датовані 1930-им роком, також підтверджують голодування про всій Україні. Батьків монолог перед дитиною сповнений тривоги і за сім’ю в цілому, і за себе зокрема, передає атмосферу безвиході. У монолозі немає запитання, є риторичне звернення, власне розмірковування вголос загананого в кут ще вчора сильного, вольового чоловіка, хазяїна: “Насте, що мені робити далі... Ось заберуть корівку, заберуть кобилу, а ми будемо з голоду здихати... Коли б оце не ви, діти, то пішов би я з села світ за очі”²¹.

Ідучи хронологічно за подіями, авторка фіксує, що влітку 1932 року забрали у нас корову і білу кобилу. Щоб батько, бува, знову не привів їх додому, голова колгоспу наказав відправити наших корову й кобилу на бойню²². Тут у тексті повісті виникають типові для тодішньої ситуації мотиви голосіння, які знаходимо в різних жанрах народних і літературних творів на цю тему: господарі голосять за забраним інвентарем, за побитими жорнами, за забраною худобою, збіжжям, за арештованим господарем. Усе, що втрачається, сприймається як символ-провіщення ще більшого лиха, що невідворотно насувається. Поетика голосіння за забраною худобою співмірна з голосіннями за померлими, бо коли з двору забрано худобу-годувальницю, то на що може сподіватися в такій ситуації багатодітна родина? І господиня голосить. Ці голосіння такі ж, як і народних свідчень, у романі Уласа Самчука “Марія”, повісті Тодося Осьмачки “План до двору”, романі Василя Барки “Жовтий князь” тощо. Вони типові для народної поховальної поезії, але в лихоліття голодомору вони несуть на собі особливий відбиток трагізму. І це ми неодноразово відчуваємо в повісті Анастасії Лисивець, як ось, наприклад, коли було забрано корову й кобилу: “Ой діточки, мої квіточки, та не пити вже нам молочка, та не їсти хліба... Що ми будемо робити, діточки? Просіть батька, дітки, щоб знову писався, повертався в колгосп, бо й нас усіх поїдять... Ой пропали ж ми, пропали, та за що ж ми пропали?...”²¹.

Цей факт повісті ілюструє, як влада підводила селян до “добровільного” вступу до колгоспів. У селянина не залишалось вибору: або помирати, або йти до колгоспу. Але не завжди перемагав страх смерті, і сильні люди, не бажаючи терпіти наруги над собою, не витримуючи приниження, шукали іншого виходу для виживання. Так, батько авторки, Іван Лисивець навіть після того, коли було забрано худобу, навіть коли відсидів в ув’язненні 20 днів у холодній коморі, “повернувся (...) з тієї комори ще більш непокірний та упертий” і розмірковував про колективізацію: “Хіба не можна було добрим словом... Хіба можна отак топтатися по людських душах? Хіба ж я куркуль якийсь чи підкуркульник?”²².

Потім авторка поведе оповідь про “діяльність” активістів, які забирали з розшуканих куточків навіть мізерну кількість пшона чи квасолі, жменю борошна. І знову голосіння. Були такі “активісти”, що на крайню межу реакції господарів спересердя перекидали, може, останню в хаті зварену їжу. Лисивець називає прізвиська таких “активістів”. Дивовижно, але серед них траплялися й жінки, запеклі виконавці приписів влади. На зрозуміле людяне запитання Настини матері до “активістів”: “Та чим же ми вам завинили так, людоньки? Та яка ж ми куркульня?” – активістка Галька Шматькова “розсердилася, перекинула горщик з борщем і пішла з хати з торбинками пшона, борошенця”²³. Авторка пише і про колоски, які збирали, незважаючи на заборони: страшніший був жах смерті голодної, а не покарання від влади.

У статті кандидата історичних наук, доцента кафедри історії та філософії Кременчуцької філії Харківського політехнічного університету, члена Асоціації дослідників голодоморів в Україні, Ганни Капустян читаємо про село Заруддя, що на Полтавщині, про двох різних голів колгоспу: “В часи жорстокої трагедії очолив колгосп Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б це сталося раніше, смертей було б на селі значно менше. Щодня він сідав коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної ідальні...”²⁴.

Коли вже вимерло багато родин, багато стало сиріт, у колгоспах почали утворювати патронати. Дивовижне явище – патронати. Держава підтримувала голодних дітей, яких сама призвела до стану голоду, сама поробила сиротами. До речі, свідки голоду згадують, що після страшного лихоліття, після мільйонів смертей, дбаючи не про націю, а про нову робочу силу – покірну, безмовну, – влада забороняла робити жінкам аборти, за це карала штрафами і тих, кому їх робили, і тих, хто їх робив.

Як ховали померлих, про це також багато пише Лисивець. І самі поховання, і ставлення до смертей подібні, як у всіх документах-свідченнях того часу. Так, до речі, як про це пише й Ганна Капустян: “Мертвих щодня звозили підводою на сільській цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Хоронили їх і на території оселі (на городах, в погребях). Хто був дужчий – сам

відправляв свої родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша”²⁵.

Українська людина, опинившись у ситуації нелюдського ставлення до себе, сама не втратила людяності. Навіть помираючи, дбала про високі, вічні моральні цінності в своїх нащадків. І це, може, найголовніше, через що не змогли вбити наш народ ніякі привнесені стихії. Вмирає сім'я Лисивців, вмирає Березань, вмирають у сусідньому с.Недрі, вмирають у Шевченковому краю, на моїй батьківщині в селі Журжинцях, що на Черкащині, вмирає Україна, але помираючі заповідають живим завжди залишатися людьми. І цей мотив моральної чистоти, дух морально здорової сім'ї не полишає, коли читаєш повість Анастасії Лисивець, коли розмірковуєш над спогадами про той час, почутими від своєї матері Терещенко Олександри Юхимівни, сироти без матері в шестирічному віці після першого голоду і круглої сироти з весни 1933-го. Настина мати, помираючи, каже: “Наню! Я... я скоро умру. Ти не бійся і не тремти так... (...) Всіх, всіх людей слухайте, бо буде вас і по дорогах, і по стежках, і по полях, і по бологах. Розлізетеся, як руді мишенята. Та бережіть себе, одне одного жалійте і шануйте. Бо як ви себе не пожалієте, ніхто не пожаліє”²⁶.

Нині тема голодомору 30-их років завдяки своїй відкритості все більше уваги привертає дослідників, літераторів, митців різних видів мистецтв. І серед них є такі імена жінок, як докторантка Інституту літератури НАН України ім. Тараса Шевченка Ніла Зборовська, яка в монографії “Танцююча зірка” Тодося Осьмачки” (Київ, 1996) говорить про тему голодомору у зв'язку з поетикою повісті “План до двору”. Це також докторантка Інституту літератури НАН України ім. Тараса Шевченка Раїса Мовчан, яка, досліджуючи творчість Василя Барки, звертається і до його романів “Жовтий князь” та “Рай”, в яких постає тема другого голоду в Україні. Це також Юлія Іваницька, аспірантка Національного університету ім. Тараса Шевченка, котра досліджує роман Уласа Самчука “Марія” в контексті літератури про голод. Це також авторка цих рядків, яка захистила першу в Україні дисертацію про відображення голодомору 1932 – 1933 років у народній пам'яті на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: працюючи над цією темою з кінця 80-х років маю близько 30-ти публікацій (у тому числі монографію) з різних питань відображення голодомору у фольклорі (в різних жанрах), художній літературі, в різних видах мистецтва тощо.

Напевно, пройнуть роки, десятиліття, але завжди болітимуть нашому народові мільйонні втрати невинних, до них повертатимуться у своїй діяльності нащадки, знову й знову осмислюючи, як це було, чому це було? І з-поміж тих, хто повертатиметься до незагойної рани нашої пам'яті, завжди будуть жінки, бо, даючи життя, вони стоять на його сторожі.

¹Конончук Т. “Ліпше моє, неже наше”: Хліб як ідеал добробуту, моралі народу та альтернатива голоду в традиційних зразках фольклору. – К., 1998. – С. 47.

²Там само. – С. 50.

³З-й: Голод: Народна книга-меморіал / Упоряд. Л. Коваленко, В. Маняк. – К., 1991. – С. 79.

⁴Там само.

⁵Rudnytska M. // Encyclopaedia of Ukraine: In VI vol. – Vol. IV// Edited by Danylo Husar Struk. – Canada: Toronto–Buffalo –London, 1993.– P. 426.

⁶Костенко Л. Вибране. –К., 1989. – С. 100.

⁷Там само. – С. 96.

⁸Там само. – С.154.

⁹Листопад А. Біла молитва братика: Поезії / Передм. М. Жулинського. – К., 1993. – С. 12.

¹⁰Жулинський М. Незгасні свічечки болю і скорботи: Передм. // Листопад А. Біла молитва братика. – С. 3.

¹¹Пушкар Є. Які вони – поети сьогодення? // Вечірній Київ. – 1999. – 7 серп.

¹²Там само.

¹³Коваленко В. Приворот-зілля: Поезії. – К., 1997. – С. 39.

¹⁴Там само.

¹⁵Лисивець А. “Скажи про щасливе життя...”: Повість. – К., 1993. – С. 4.

¹⁶Там само. – С. 3.

¹⁷Там само. – С.19.

¹⁸Там само.

¹⁹Там само. – С.20.

²⁰Там само. – С. 21.

²¹Там само. – С. 24.

²²Там само. – С. 25.

²³Там само. – С. 26.

²⁴Капустян Г. Про голод 1932 – 1933 рр. в одному із сіл на Полтавщині // Голодомор 1932 – 1933 років на Кременчуччині: Матеріали наук. конференції. – Кременчук, 1993. – С. 18.

²⁵Там само. – С.18.

²⁶Лисивець А. – Вказ. праця. – С. 70.